

QISSA JANRNING NOAN'ANAGA O'TISH TAMOYILLARI

Botirova Sh.I.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti professori, pedagogika fanlari doktori

Tayanch soʻzlar: qissa, janr, modernistik, fragment, tafakkur, talqin va tahlil.

Ключевые слова: рассказ, жанр, модерн, фрагмент, мышление, интерпретация и анализ.

Key words: story, genre, modernist, fragment, thinking, interpretation and analysis.

XX asrning boshlarida jahon adabiyotida yuzaga kelgan falsafiy-psixologik talqinning oʻzgarishi modernizmning kurtak otib, boshqa xalqlar adabiyotida boʻy koʻrsatgan taʼsir manerasi bilan belgilanadi. Chunki birinchi jahon urishi yillarida badiiy adabiyotning oʻziga xos janriy oʻziga xosliklari yuzaga chiqib, kanonlar transformatsiyasi, badiiy kommunikatsiyaning etiketi ham ancha turfalangandi. Unda eng asosiy masala inson idroki bilan hazm qilinadigan – tafakkur qavatlarining paydo boʻlishi bilan belgilanadi. Bir tomondan sovuq urushning Yevropa davlatlarida keng quloq yoyishi, ikkinchidan, chinakam isteʼdodlarning ozodlik yoʻlida qatagʻonga uchrashi, qatl qilichining sanʼat haqidagi va gumanizm gʻoyalari bilan sugʻorilgan asarlarni yaratgani uchun oʻz vatanidan badar ketishi fikrimiz yorqin dalilidir. J.Joys, F.Kafka, A.Kamyu, M.Prust singari yozuvchilarning irqi, dini, millatidan qatʼiy nazar butun insoniyat badiiy tafakkuriga taʼsir koʻrsatgani hamda ularning yaratilari yangi metamorfozalar oʻylab topishi uchun zamin vazifasini oʻtagani rost. Mashhur psixoanalitiklar Z.Freyd, K.G.Yung, E.Frommlarning nazariy qarashlarida inson ongi va ong osti tasavvurlarining xotiraning eng chuqur, oʻtmish va kelajak haqidagi puchmovlarida “yashab” kelayotgan instinkt ekanligini talqin etish hazilakam gap emasligini unutmash lozim. Talqinning yangi tamoyili nafaqat bizga, balki butun sharqu gʻarb adabiyotiga sezilarli taʼsiri, ularga ergashish tamoyillarini his qilamiz.

Anaʼanviylikning mafkura bilan bogʻliq jihatiga diqqat qaratilsa, oldimizga qoʻygan masalalar oʻz-oʻzidan ayonlashadi. Anaʼanviylik qadriyatlar tizimida

ham, shakliy-uslubiy jihatdan ham o‘zining ma’lum ma’noda umrini yashab bo‘ldi. 90-yillarga kelib o‘zbek adabiyotida an’anadan – noana’naviylik, modernistik talqinga o‘tish fragmentlari qabarib ko‘rindi. Undagi talqin qilinayotgan mavzu va g‘oyaning qay tariqa inkishof qilinishi badiiy matnning hissiy-ekspressiv jihatlarini ham o‘zida singdirib yuborishga qodirligini ko‘ramiz. Bunday vaziyatda yozuvchi butun diqqatini tushuniksiz bir olam haqidagi, aniqrog‘i xayolot bilan bog‘liq tasavvur chiziqlarini ko‘rsatishga harakat qiladi. J.Joysning o‘zi “meni yozganlarimni butun insoniyat vafotimdan keyin yuz yildan keyin tushunib yetadi” degan g‘oyani ilgari suradi. Jeyms Joys ham nosir, ham shoir, ham esseist, ham faylasuv, ham psixolog yozuvchining universalligi nafaqat o‘zi tug‘ilib o‘sgan Irlandiyani balki Angliya, va boshqa xalqlarni ham hayratga soladi. U tuzukkina she’r ham yozgan.

Munaqqid Karim Bahriyev qayd etishcha: “Jeyms Joys Irlandiyaning Dublin shahrida tug‘ilgan, Dublinuniversitetini tugatgan. O‘ny yil mobaynida Triyesta va Syurixda tillardan dars bergan. So‘ng qolgan umrining deyarli asosiy qismini Parijda yashab o‘tkazgan. Parijni olmon qo‘shinlari bosib olgach, Shveysariga yo‘l oladi va u yerda vafot etadi. 1914 yil “Dublinliklar” nomli hikoyalar kitobi chop qilinadi. “Quvg‘indilar” pyesasi Myunxend (1918) va Londonda (1926) sahnalashtiriladi. “Musavvirning yoshlikdagi surati” qissasi 1914-1915 yillar mobaynida “Egotist” jurnalida nashr qilinadi Jeyms Joysni dunyoga tanitgan asar “Uilss” romani edi. E.Xeminguey, T.S.Eliot va Arnold Bekket yuksak baholagan edilar. Kafka, Prust va Joys haqli ravishda “XX asr nasriy adabiyot ummonining uchta kiti” deb baholanshgandi”[1]. Demak, Joys va uning kabi yozuvchilar butun badiiy tafakkurni har xil janriy-kompozitsiyaga ega asarlari bilan boyitib, rang-barang talqinlarni jahonning klassiklari qatoriga qo‘shishga musharraf bo‘ldilar. Bizga bu o‘zgarishlar va shu kabi talqiniy izlanishlarning samarasi 90-yillar miyonasida ko‘zga tashlana boshlandi. An’anadan – noan’anaga o‘tish tadrjida N.Eshonqul, T.Tillayev, I.Sulton, Sh.Hamro, U.Hamdam, S.Vafo va Murod Chovush singari yozuvchilar modernistik yo‘sinda ijod qilishni o‘zlariga to‘g‘ri yo‘l deb qarashdi hamda o‘ziga xos uslubiy manerasiga ega bo‘lishdi. J.Joysning “Musavvirning yoshlikdagi shamoyili” asarini o‘zbek yozuvchilari bilan qyoslab, ularning Joysdan olgan taassurotlarni talqin qilib ko‘ramiz:

“Boshqa bir tenglama yoyilib, sekin dum chiqara boshlaganda varaqdagi yorug‘ nur xira tortdi. Bu uning tomir yoyib, gunohlarga botib, yoniq yulduzlarday uchqun sachratib va yana yig‘ilib, ohista so‘nib, o‘zining otash-alangasini o‘chirib – shu zayl hayot yo‘liga tushayotgan qalbi, ruhiyati edi.

Uning yuragini o‘rtagan otash-alangalar o‘chib-bitdi va bo‘shab qolgan sovuq zim-ziyo qalbini loqayd mubhamlik egalladi.

Uning borlig‘ini sovuq sergak befarqlik egallab oldi. Birinchi marta gunohga yo‘l qo‘yganidan qattiq iztirobga tushganida yuragining tub-tubidan vulqonday qaynab-toshib kelgan g‘azab va nafrat otashi tanini yo bo‘lmasa ruhini kuydirib, bir umrga majruh qilib qo‘yadiganday tuyulib, qattiq qo‘rqqandi. Biroq hayot to‘lqini uni goh g‘arq qilib, goh pasayib-tushib asta-sekin o‘ziga keltirdi. Bu talato‘pdan uning tani, ruhi omon qoldi va ular o‘rtasida so‘zsiz-so‘roqsiz bitim-murosa paydo bo‘ldi. yuragidagi behalovat tuyg‘ularga barham bergan mubhamlik bir qadar befarq bo‘lib, sovuqqonlik bilan o‘zini o‘zi anglashga aylandi”[2].

Jeyms Joysning falsafiy-psixologik tafakkuri oldida ancha-muncha yozuvchi bo‘yin eshigi tayin. Uning o‘tkir kinoya va falsafiy mushohada zalvori ushbu qissada ham o‘z tasdig‘ini topgan. Asardagi Stivenning bolalikdan shakllangan e‘tiqodi, e‘timodi va din hamda dunyo haqidagi tasavvurlari, adashishlari, bir insonning tavbasi-yu, tazarrusi turli qiyofadoshlar orasida ulg‘aygan tafakkuri, ong osti sezimlarini ich-ichidan turib tasvirlash mahorat bilan namoyon bo‘lgan. Stiven Dedalning “Uliss”dagi bosh qahramon g‘amda shaxs sifatida shakllanishiga mantiqiy bog‘lam mavjud. “Musavvirning yoshlikdagi shamoyili” asaridan ko‘ngli to‘lmagan, aslida bu asar avtobiografik yo‘sinda yozilgan. Bizda avtobiografik asar (qissa) Abdulla Qahhorning “O‘tmishdan ertaklar”, G‘afur G‘ulomning “Shum bola”, Oybekning “Bolalik” memuar-qissalari ana shu tamoyilni izohlaydi. Jeyms Joys haqiqatdan ham Irlandiyadan chiqib ketgach, uning tafakkur va tasavvur shakli, uslubi ham tubdan o‘zgarib, Parijda va Shveydarida takomillashadi. Ana shu “yo‘l va yo‘lovchi” obrazlari Joysni ko‘klarga olib chiqadi. Turli din, irq va millat vakillari bilan yaqindan tanishadi. Bu tanishuvlar xilma-xil odamlar obrazini, murakkab tabiatli shaxslarning xarakterini o‘rganishga imkon beradi. Kerakli saboqlarni o‘rganadi hamda ijod jarayonida ulardan maksimal darajada unumli foydalanadi.

“Joys XX asr G‘arb ma‘naviy dunyosini tadqiq qilish uchun ataylab ana shu qadim qolipni tanlaydi. Bunda ikkita urg‘u bor: antik odamning orzu, umidi va yashash tarzi, hayotdan maqsadi Joys zamondoshlari hayot tarzi, ma‘naviy dunyosi va orzulari bilan solishtiriladi. Asarni o‘qiganingiz sayin bunga guvoh bo‘la borasiz va Gomer qahramonlari nimani ulug‘lab yashagan, bugungi dunyo odamlari nimani ulug‘layapti, nimaga e‘tiqod qilyapti, insoniyat o‘tgan ming yilliklarda nimani topdi, nimani boy berdi, muhabbat, e‘tiqod, sadoqat, vatanparvarlik qanday tushunilyapti, umuman, miflar davridan buyon insonning ongu shuuri o‘sdimi, miflar davrida odamzodni qiynagan muammolar XX

asrda hal bo‘ldimi kabi savollarning barchasiga deyarli to‘liq javob olasiz”[3]. Haqiqatdan ham, N.Eshonqulning badiiy tafakkuri va uslubiy izlanishlarida an’anaviylikdan ko‘ra – noan’anaviylik tamoyili tadrijiy taraqqiyot etayotgan dunyo qiyofasidek rang-barang va alohida. U o‘zbek adabiyotiga G‘arb adabiy tafakkuridagi uslubiy ifoda talqini olib kirgani bilan o‘zining milliy zaminga mos va xos ifoda manerasini yarata oldi. Chunki G‘arb adabiy-badiiy tafakkurining salmog‘ini chamlash, ularni sintez qilish oson ish emas. Insonning o‘z iste’dodi va tug‘ma talanti bo‘lmasa, qanchalik o‘qib, o‘rgangan bilan mustahkam bir yo‘sinda ovozga ega bo‘lish qiyin va mashaqqatlidir. Buning uchun badiiy izalish zarurligini taqozo etadi. Yozuvchi ko‘proq qissa janrida o‘zligini namoyon qila olgan. “Tun panjaralari” qissasida milliy g‘urur va ong sezimlari hayot haqiqati nimadan iborat ekanligini bilishga shoshilgan qahramon intellektini namoyon qiladi:

“Mana tun. Tunda mening boshqalarnikiga o‘xshamaydigan umrim boshlanadi. Tunda men o‘tgan kunlarim va kelajagim bilan uchrashaman: ular xuddi so‘nayotgan yulduzlarday ko‘z oldimdan bir-bir uchib o‘tadi.

Deraza yonida qurbaqa qurilladi, uning nag‘masidan bexos cho‘chib tushdim, so‘ng qurilloq sekin so‘ndi va narigi binoning yuqori qavatlarida qandaydir bola chinqirab yig‘lab yubordi. Bola esa allamahalgacha o‘ksib-o‘ksib yig‘lab yotdi. Shunda mening xayolimga – balki bola uzoqlarda, mening o‘tmishimda yig‘layotgandir – degan o‘y kelib qoldi. kim biladi, shunday bo‘lishi ham mumkin-ku; bu azim tun qo‘ynida o‘ksib-o‘ksib yig‘layotgan balki mening bolaligimdir? Balki hech qachon tunganmas bu tun meni bolalik bilan yuzmayuz qilmoqchi bo‘lgandir. Agar shunday bo‘lgan taqvdirda ham bolalik bilan mening hozirgi o‘ttiz bir yoshim orasida juda katta jar bor. Bu jarlik menimcha, endi hech qachon yo‘qolmaydi. Men bolalik olmasining aynigan, buzilgan tomoniman. Olamni yeyishar ekan, odamlar hamisha chirigan joyini kesib tashlashadi. Agar endi men yana nimagadir yashashimni his qilganimda ham bu umr olamsining chirigan qismini kesib tashlashim kerak” [4].

Keltirilgan lavhada Nazar Eshonqulning tungi mushohadaga yo‘g‘rilgan sezimlari bilan tanishamiz. Unda yovuzlikning ustidan qilingan g‘alabadi insonning shaxs sifatidagi jamiyatdagi o‘rni chigal mulohazalar bilan uyg‘unlashadi. Bu uyg‘unlik yozuvchining – yashashdan maqsad nima ekanligini anglashga yetaklaydi. Qissa kompozitsiyasida – an’anaviylikning – noan’anaga o‘tish tardiji, ramzlar, metaforalar tig‘izligi kuzatiladi. Jamiyatning ichidan chirigan tanazzuli bir inson baxtiga rahna solishi talqin etilmoqda. 70 yil davomida hukmron bo‘lgan sobiq ittifoqning millat sifatidagi xalqimizning rivojlanishi, qulay shart-sharoitda bilim olishi, o‘zining orzularini, istiqlo

yo‘ilini o‘zi beliglashi muhimligini kodlar yordamida tushuntirib bermoqda. Mana shu jihat yozuvchining uslubiy izlanishlaridagi, jahon adabiyotining nodir namunalarini o‘zlashtirish (bu yerda uslub va ifoda nazarda tutilmoqda!) qismatining nechog‘li og‘irligini his etamiz. Nazar Eshonqul “Tun panjaralari” qissasida o‘z e‘tiqodidan ayrilgan millatning vujudiga kirgan Shaytonning talvasasi ko‘plab gunohlarni keltirib chiqarishini, Allohning farmoniga itoat qilmagan har qanday yaratiq o‘zini bu dunyosida do‘zaxning hidini sezishini tuyishi haqida imo-ishoralar mavjud. Demak, insonning ma‘naviy-ruhiy asoslari, uning tundagi sokinlikda, xilvat joylarda yolg‘izlik bilan anglanishi ayni haqiqatdir. Bu tamoyil Nazar Eshonqulning ko‘pgina asarlarida “ko‘chib” o‘tganligini unutmazlik lozim.

Adabiyotlar:

1. Baxtin M.M. Romanda zamon va xronotop shakllari. –T: “Akademnashr”. 2015.
2. Jeyms Joys. Musaqqirning yoshlikdagi shamoyili. –T: “Akademnashr”. 2021.
3. Bahriyev K. Jeym Joys. Tanlangan asarlar. 4 jildlik. –T: “Asaxiyuz”. 2023.
4. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/jeyms-joys/>

РЕЗИОМЕ

Mazkur maqolada, an’anaviylikning mafkura bilan bog‘liq jihatiga diqqat qaratilgan bo‘lib, an’anaviylik qadriyatlar tizimida shaklii-uslubiy jihatdan ham o‘zining ma‘lum ma’noda umrini yashab bo‘lganligi to‘g‘risida fikr yuritilgan.

РЕЗИОМЕ

В данной статье внимание сосредоточено на аспекте традиционализма, связанном с идеологией, и думается, что в определенном смысле традиционализм прожил свою жизнь в формальном и стилевом аспекте системы ценностей.

SUMMARY

In this article, attention is focused on the aspect of traditionalism related to ideology, and it is thought that in a certain sense, traditionalism has lived its life in the form and style aspect of the value system.